

Recenzije i prikazi

doi: [10.21464/fi36212](https://doi.org/10.21464/fi36212)

Mislav Kukoč,
Marita Brčić Kuljiš (ur.)

Mediteranski korijeni **filozofije**

Hrvatsko filozofsko društvo –
Filozofski fakultet Sveučilišta u
Splitu, Zagreb – Split 2016.

Mislav Kukoč je 2007. godine odlučio pokrenuti simpozij *Mediteranski korijeni filozofije* koji se od tada redovno održava u suorganizaciji Hrvatskog filozofskog društva i Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu. Simpozij je u proteklih 10 godina okupio niz domaćih i inozemnih znanstvenika, a prilozi sa skupa su objavljeni u časopisu *Filozofska istraživanja* (br. 107, 116 i 137), časopisu *Metodički ogledi* (br. 34 i 35) i u zborniku radova *Filozofija Mediterana* koji je 2009. godine objavljen u nakladi Hrvatskog filozofskog društva. Drugim zbornikom, koji obuhvaća izbor iz radova od 2009. godine do danas, skup *Mediteranski korijeni filozofije* potvrđuje svoju relevantnost kao znanstveni inkubator i poticatelj reflektiranja mediteranske i filozofske misli uopće. Zbornik radova *Mediteranski korijeni filozofije* izdan je u zajedničkoj nakladi Hrvatskog filozofskog društva i Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu. Urednici zbornika su Mislav Kukoč i Marita Brčić Kuljiš, a recenzenti Sulejman Bosto i Lino Veljak.

Zbornik donosi dvadeset dva priloga od ukupno dvadeset četiri autora. Prilozi su podijeljeni u četiri skupine: »od *mythosa* do *logosa*«, »multikulturalizam Mediterana«, »mediteranski obzori hrvatske filozofije« i »mediteranska filozofija Alberta Camusa«. Ove četiri cjeline markiraju osnovne (ali ne i jedine) teme mogućeg proučavanja mediteranske filozofije: od njenih izvora u starogrčkoj filozofiji, preko prožimanja istočnih i zapadnih

filozofija, do pozicioniranja hrvatske filozofije u kontekst Mediterana i problematiziranja suvremene filozofije i filozofskih problema koji se rađaju na Mediteranu, a među kojima posebno mjesto zauzimaju pitanja suživota i sukoba kultura, religija i drugih partikularnih identiteta. Budući da je to mjesto trajne političke nestabilnosti, kulturnih previranja i paralelnih utjecaja triju abrahamskih religija kojima je zavičaj, Mediteran postaje paradigmom i uspjeha i ograničenosti koncepta multikulturalnosti, što je posebno aktualna i stalno prisutna tema i na simpoziju *Mediteranski korijeni filozofije*, a i zastupljena je u nekim od radova objavljenih u ovom zborniku.

Prvi članak pod naslovom »Jesu li Tvorac i njegov svemir u Platonovu Timaju zamisli sredozemnoga podrijetla?« potpisuje Mislav Ježić (Zagreb). Autor analizira kozmogoniju koju Timaj iznosi u istoimenom dijalogu te je uspoređuje s kozmogonijskim elementima iz staroindijske (*Aitareya-upanišad*), iranske, slavenske i germanske tradicije. Na osnovu izrazitih sličnosti Ježić zaključuje da je prije riječ o zamislama koje su indoeuropskog nego mediteranskog porijekla. Ipak, bez obzira na svoje izvorište, duboko su se ukorijenile u mediteransku baštinu, a što pokazuje i analizom prisutnosti istih zamisli u Nicejsko-cariogradskom vjerovanju. U drugom članku Željko Kaluđerović (Novi Sad) prikazuje razvoj pojma pravde (grč. δίκη) u Eshilovoj *Orestiji*. Kaluđerovičeva analiza je pokazala da se u *Orestiji* donosi nekoliko shvaćanja pravde: od običajnosne pravde, preko pravde kao ploda suradnje bogova i ljudi, do vidova zakonske pravde koja se realizira kroz glasovanje nakon *pravednog* iznošenja argumentacije obiju strana u sporu. Na osnovu ove raznolikosti razumijevanja središnjeg pojma Eshilove trilogije, autor je zaključio da ovo djelo možemo uzeti kao predložak za razumijevanje cjelokupne evolucije shvaćanja pojma pravde u helenskoj misli. U trećem članku iz prve skupine tema, Vladimir Rismondo (Osijek) nastavlja se na prethodne dvije teme problematizirajući višestrukost shvaćanja vrline (grč.

ἄρετή) na temelju analize mitova o Kleobisu i Bitonu uz paralelnu analizu skulpturalnog oblika *kourosa* (grč. κοῦρος) koji su najčešće i posvećivani upravo Kleobisu i Bitonu. Slično historijatu kojeg iznosi Kaluderović, i Rismondo na ovom primjeru uočava razvoj od arhajskog pojma ἄρετή »koji se iskazuje kroz pred-pojmovnu, metaforičku slikovitost vezanu uz ratničke vrijednosti grčke aristokracije« (str. 49) do pojma koji se oblikuje tijekom klasičnog razdoblja grčke kulture, a referira se na odnos etičkih, estetičkih i spoznajnih elemenata (vrlina i ljepota shvaćene su kao iskazivanje vlastite prirode). Utoliko ovaj mit može biti uzet, kao i Eshilove *Orestije* u prethodnom prilogu, kao bilješka o promjenama značenja termina uvjetovanima promjenom odnosa i strukture zajednice i kulture.

Historijatom starogrčkih ideja bavio se i Saša Horvat (Rijeka) koji je napisao studiju o shvaćanju zaborava kod Platona, s prethodnim ukazom na shvaćanja koja nalazimo kod Homera, Simonida i Hesioda. Pritom je autor ukazao na simbolički sadržaj zaborava (u odnosu svjetlosti i mraka), shvaćanje božice zaborava Lete, ali i filozofsko značenje osvještavanja zaborava kao otvaranja mogućnosti za ono božansko. Dafne Vidanec (Zaprešić) je u tekstu »Aristotelova ideja nepokretnog pokretača: komparativno-refleksivni pristup problemu« dala prilog razumijevanju aristotelovskih utjecaja kod Charlesa Taylora, odnosno nastojala je odgovoriti na pitanje »Može li nam Aristotelova koncepcija nepokretnog pokretača poslužiti kao model za promišljanje osobnog identiteta, odnosno za utvrđivanje njegove moralne dimenzije?« (str. 71) kod Charlesa Taylora. Aristotelom se bavio i Ivan Dodlek (Zagreb) koji je ispitao na kakav način ono tragično funkcionira kao način otkrivanja istine o čovjeku, pritom ukazujući na razliku njegova shvaćanja spram Platonovog. Kao način oslobođenja od potisnutih emocija, tragedija čija je bit ἔλεος i φόβος dovodi do svojevrsnog očišćenja i otvara prostor hrabrosti koja se događa kroz preoblikovanje vlastitog iskustva svakodnevnice putem katarze (grč. κάθαρσις). Prilog razumijevanju starogrčkog jezika na razini samog jezika (ili, točnije, njegove akustike) dao je Slobodan Stamatović (Split) koji, koristeći hrvatske naglasne ekvivalente, nastoji rekonstruirati prozodijske strukture starogrčkih naglasaka. Analizu jezika dijelom nastavlja i Daniel Bučan (Zagreb) koji je prikazao izvore Aviceninog poimanja bitka. S jedne strane, taj filozofski termin je pod utjecajem religijskog (islamskog) uvjerenja u kontigentnost svih bića, a s druge strane, jezičnog ograničenja arapskog jezika koji ne poznaje glagol 'biti' pa utoliko onemogućava formuliranje čis-

to egzistencijalnih iskaza. Radi spomenutih utjecaja islamske misli, odnosno ograničenja arapskog jezika, Avicena formulira pojam bitka kao prigotka, atributa biti. Ovim tekstom Bučan daje još jedan u nizu važnih priloga razumijevanju arapske misli kao bitnog dijela mediteranske i filozofijske misli uopće. Mapiranju raznolikosti kulturnih utjecaja i religija koje nalazimo na Mediteranu svakako doprinosi i prilog Zrinke Podhraški Čizmek (Split) koja je oslikala mjesto žene na Mediteranu u kontekstu svetosti i religije, počevši od prvih ženskih likova obožavanja, preko boginja, pa do hodočasnica. Odlučujuća razlika između prvog perioda štovanja ženskog lika majke i drugog perioda, kada žene postaju hodočasnice, pojava je triju abrahamskih religija: židovstva, kršćanstva i islama. Podhraški Čizmek u ovom prilogu ocrtava kultove boginja te, uz donošenje vrijednih podataka o putopisima žena hodočasnica, fino diferencira razliku simboličkog funkcioniranja hodočašća žena u trima spomenutim religijama.

O putopisima je pisao i Alen Tafra (Pula) koji se fokusirao na značaj putopisa Ruđera Josipa Boškovića i Alberta Fortisa. U njihovim djelima Tafra analizira odnos prema Drugom i drugačijem te zaključuje: »Gledano preko binarnih konceptualnih granica, prvi stvar nekonvencionalnu kartu Istočne Europe, dok potonji utopijskim aspektima oslikanog dodira s Drugim može instruktivno poslužiti kritici esencijalističke konstrukcije kulturno-povijesnih epoha poput prosvjetiteljstva i romantizma.« (str. 221)

O Nietzscheovom promišljanju Mediterana kao ishodišta europskog identiteta pisao je Vladimir Jelkić (Osijek). Za ishodišnu točku je uzео Nietzscheov stav da kulturalni koncept Europe ne uključuje sav njen geografski prostor, nego isključivo onaj dio koji potpada pod grčko-rimsku i judeokršćansku kulturu i utjecaj. Kao paradigmatičke toponime iz Nietzscheovih spisa, Jelkić je uzео Atenu i Rim, dva grada koji su bili odlučujući za razvoj mediteranske i europske kulture. U njima Nietzsche nalazi klasični ideal u periodima njihova uspona (pod Periklom, odnosno Julijem Cezarom), odnosno paradigmatičku dekadenciju u periodima njihove propasti (koju simboliziraju Platon, odnosno apostol Pavao).

Potragu za opće-europskim kulturnim korijenima pokrenuo je i Grytzko Mascioni, talijansko-švicarski esejist, pjesnik i romanopisac čije je radove analizirala Katarina Dalmatin (Split). Iz vlastitog iskustva iskorištenosti i nepripadnosti bilo kojem strogo formuliranom političkom identitetu, Mascioni je na tragu Horkheimera i Adorna, kao i pod inspiracijom starogrčke kulture (od mita do praktičnog

načina političkog organiziranja u polise (grč. πόλις), formulirao specifičan literarni stil i topos domovine u kolektivnom sjećanju Europe. Mascionija Dalmatin nalazi zanimljivim koliko zbog načina odnošenja prema grčkom ishodištu kulture Europe i Mediterana, toliko i zbog konačnog prekidanja »diskurzivne tendencije kodiranja Hrvata i cjelokupne istočne [jadranske – nap. A. L.] obale kao civilizacijski niže u odnosu na zapadnu« (str. 216).

Koliko je grčki koncept *mimesisa* (grč. μίμησις) prisutan u suvremenoj vizualnoj umjetnosti pokazala je Katarina Rukavina (Rijeka). Pritom je njena osnovna teza da, ukoliko napuštanje renesansne geometrijske perspektive i naivnog realizma dovedemo u vezu s napuštanjem (jednako naivne) dominantne slike svijeta, utoliko i apstraktna umjetnost, koja je u svojoj strukturi bitno antimimetička, ipak i dalje može biti shvaćena kao *mimesis* destabiliziranosti ili nestalnosti aktualne percepcije svijeta.

Prvi tekst u trećem tematu, posvećenom »mediteranskim obzorima hrvatske filozofije«, prilog je autora Dragana Poljaka (Split), Franje Sokolića (Split) i Mirka Jakića (Split). U radu naslovljenom »Znanstveno-filozofski aspekti Boškovićeve djela i utjecaj na razvoj klasične i moderne fizike« autorski trojac, koji dolazi iz područja elektronike, fizike i filozofije znanosti, detektira dosege Boškovićeve doprinosa razvoju znanosti. I drugi se prilog trećeg temata bavi Boškovićem, ali u djelima Julija Bajamontija. Autorica Ivana Tomić Ferić (Split) donijela je prvi cjeloviti prikaz Bajamontijevih djela posvećenih Ruđeru Boškoviću, koji funkcionira i kao prilog razumijevanju Bajamontijevih intelektualnih doprinosa i kao dokaz o snažnim međusobnim vezama kulturnih središta na istočnoj obali Jadrana. I prilog Lucijane Armande (Split) mapira bibliografiju djela o Ruđeru Boškoviću. U tekstu »Englesko-mediteranske književne veze Ruđera Boškovića i Josipa Torbarine« autorica analizira Torbarinin prikaz Boškovićevo boravka u Engleskoj. Kao analiza prikaza, autorica donosi i podatke o Boškoviću, ali i implicitnu ocjenu Torbarinine metodologije.

Enis Zebić (Zagreb) nastavio je s nizom tekstova o recepciji djela pojedinih autora, ali analizirajući prve moderne interpretacije Machiavellija u hrvatskoj kulturi – onu Ante Tresića Pavičića (1893.) i onu Vinka Kriškovića (1896.). Autor objektivno valorizira njihove domete, utjecaje dostupne literature o Machiavelliju, tendencije pozicioniranja teme u kontekst kraja 19. stoljeća i konačno utemeljeno zaključuje da je riječ o *korektnim* interpretacija bez originalnih doprinosa. Šesti tekst u trećem tematu vratio se na teme koje

su problematizirane uglavnom u ranijim temama: određenje izvorišta europske kulture. Tragom proučavanja mišljenja starogrčkih filozofa koje smo, zahvaljujući Dielsu, naviknuli nazivati predsokratovcima, Pavao Vuk-Pavlović ističe ulogu mediteranske kulture za razvoj današnje zapadne kulture te postavlja tezu o prisutnosti ideje kulturnog ujedinjavanja mediteranskog prostora već u takozvanoj predsokratovskoj misli. Vuk-Pavlovićeve stavove o ovom pitanju izložio je Radomir Vidonović (Niš) u prilogu kojim se zaključuje treći tematski dio zbornika.

Posljednji dio zbornika posvećen je mediteranskoj filozofiji Alberta Camusa i donosi četiri priloga koji se na različite načine bave elementima Camusovog *mediteranskog mišljenja*, tj. *sunčane misli*, kako sam označava vlastitu filozofsku poziciju u *Pobunjenom čovjeku*. Prvi, izrazito zanimljiv kritički prilog potpisuje Henning Ottmann (München). Ottmann je nastojao locirati sadržaj Camusova mediteranskog mišljenja te ga je odredio kao »manje mišljenje, a više osjećanje« (str. 322). Filozofijski, to mišljenje određuje kao filozofiju mjere koja se suprotstavlja neumjerenosti moderne, kako ga Camus formulira u *L'homme revolte*, pobunjenom čovjeku koji ustaje protiv apsurdnosti opstanka i nerazumnosti nepravde. Ottmann mapira osnovne Camusove filozofske termine istodobno dajući kritiku Camusova suprotstavljanja njemačkog i sredozemnog duha, pogotovo kritiku njegovu zaborava rađanja fašizma upravo u Italiji na obalama Mediterana te kritiku njegovu poznavanja i filozofije (optužba Hegela) i metodologije (sklonost patetici u slučajima nedostatka argumentacije). Konačno, pozicionira Camusove tekstove u okvire realno-političkog projekta realizacije ideje mediteranske unije (Italija, Francuska i Španjolska) koji u različitim varijantama postavljaju Paul Valéry, Alexandre Kojève i Giorgio Agamben. U narednom tekstu, Gottfried Küenzlen (München) se također fokusira na *L'homme revolte* skicom osnovnog konteksta Camusove mediteranske filozofije i rekonstruira njegovu osnovnu tezu izraženu u sljedećim elementima: ideji pobune u odnosu na prijelaz s individualnog na kolektivni identitet i u odnosu na revoluciju, ideji europskog hibrisa, ideji sredozemne misli (u suprotnosti spram tzv. germanskog duha) te kompleksnosti njegova odnosa prema kršćanstvu i totalizirajućim ideologijama 20. stoljeća. Značaj filozofije povijesti u mediteranskom mišljenju Alberta Camusa izložio je Mislav Kukoč (Split). Pozicionirajući Camusovo shvaćanje povijesti u tradiciju mediteranskog cikličkog shvaćanja (od Grka do Nietzschea), Kukoč ocrtava njegovu suprotstavljanje dominant-

nim eshatološkim pozicijama zapadne filozofije, kako u njihovoj kršćanskoj varijanti, tako i komunističkom eshatonu razotudenog društva s kojim ranije i sam autor polemizira u svojim djelima. Osim suprotstavljanja svakom povijesnom apsolutizmu, Camus se, kako Kukoč pokazuje, suprotstavlja i mraku europskog sjevera kojemu za pandan postavlja *suncanu misao Mediterana*. Kroz analizu spomenutog, Kukoč prikazuje osnovne Camusove ideje, od ideje revolta – opet u suprotnosti spram ideje revolucije – do razumijevanja odnosa povijesti i prirode, Boga i čovjeka. U posljednjem prilogu kojim se zaključuje i temat i sam zbornik, Anita Lunić (Split) analizira prisutnost Camusovih ideja u prozi, drami i lirici književnika Antuna Šoljana. Pritom posebnu pažnju posvećuje odnosu prema neizvjesnosti egzistencije (apsurdu), odnosu prema nihilizmu i filozofiji povijesti (Povijest nasuprot Prirodi uz paralelno pitanje tzv. *negativnog nihilizma*) te odnosu prema aktualnim ideologijama koji je kod obojice autora praćen vizionarskim novim političkim rješenjima: kod Camusa idejom federacije i svjetske vlade, a kod Šoljana idejom kantoni-zacije Europe prema uzoru na Švicarsku.

Raznolikost tema sadržanih u ovom, drugom po redu, zborniku radova s *Mediteranskih korijena filozofije* pokazuje svu širinu tema simpozija, kao i njegov pluriperspektivni i multidisciplinarni karakter. Mediteran je, kao kolijevka zapadnoeuropske filozofije i znanosti, primjeren okvir za razmatranje kako aspekata njihove povijesti, tako i aktualnih pitanja. A, kao prostor komunikacije kultura, također se pokazuje primjerenim za ispitivanje međusobnih utjecaja i komparativne studije, kako kultura s Mediterana, tako i onih izvan. *Mare nostrum* je u tom smislu, nasuprot shvaćanju mora kao elementa razdvajanja, spona, uvjet moguće komunikacije, kulturne i intelektualne razmjene i povezivanja. Slično njemu, i *Mediteranski korijeni filozofije* su ostvarili komunikaciju, razmjenu i suradnju domaćih i stranih znanstvenika iz različitih polja i disciplina, a čemu je svjedok i ovaj, veoma informativan i prilozima bogat, zbornik.

Anita Lunić

doi: [10.21464/fi36213](https://doi.org/10.21464/fi36213)

Ivica Kelam

Genetički modificirani usjevi kao bioetički problem

Pergamena – Visoko evanđeosko teološko učilište – Centar za integrativnu bioetiku, Zagreb – Osijek 2015.

Djelo *Genetički modificirani usjevi kao bioetički problem* autora Ivica Kelama izdano je 2015. godine pod nakladništvom Pergamene, Visokog evanđeoskog teološkog učilišta u Osijeku i Centra za integrativnu bioetiku pri Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Djelo je dorađeni i prošireni tekst autorove doktorske disertacije, a nastalo je u sklopu istraživačkog programa Znanstvenog centra izvrsnosti za integrativnu bioetiku.

Ovo opširno djelo daje nam dobar temeljni uvid u problematiku kojom se autor bavi, s naglaskom na detaljnu razradu svake teme koja je na bilo koji način povezana uz glavnu temu djela. Kroz pregled samog sadržaja knjige možemo odmah uočiti da se radi o djelu koje može služiti kao temeljna literatura svakome tko se počinje zanimati za ovu tematiku, a istovremeno je i dobro sustavno napisano djelo za sve one koji su već počeli proučavati ovu problematiku. Budući da ova tematika nije usko vezana uz jedan problem ili jedno područje proučavanja, autor izvanredno pluriperspektivnim pogledom integrira naizgled nespojive poglede u djelo široke uporabe i značenja. Knjiga se sastoji od četiri glavna dijela koja su podijeljena u nekoliko poglavlja, a koja završavaju zanimljivim odabirom »Priloga«. Ključni problem tehnologije genetičkog modificiranja je, kako navodi sam autor:

»... život je suviše složen da bi se mogao rastaviti i tumačiti samo na razini gena, jer veliki utjecaj imaju međusobna interakcija gena i okolina. Zastupnici tehnologije genetičkog modificiranja smatraju, tako reći, da se »život« može slagati poput LEGO-kockica: ubaci se gen jedne vrste u drugu i dobije se željeno svojstvo.« (str. 17)

Nadalje, ključni problem kojeg navodim uvelike je povezan s novcem, kojeg i autor smatra usko povezanim s razvojem genetički modificiranih organizama jer, piše, kako su upravo genetički modificirani usjevi još samo jedan proizvod u nizu svojih tvoraca. Međutim, hrana ne smije biti još samo jedan od proizvoda u nizu kojima se manipulira radi većeg profita pa sukladno tome autor navodi i glavnu hipotezu ovog djela: